

Têkalizbûna Ramanên Têgehiştinê di Helbesta “Mîrê Meclis” ya Ehmedê Xanî de

The Interwoven Meaning of Comprehension in the Poem ‘the Prince of Council’ by Ahmadi Khani

Ahmad Mohammad Mam Othman Qarani*

PUXTE

Di derbirrînên rohin û zelal de têgehiştin dirist dibe, ku ew jî binemaya zimanê asayî ye. Lê dema axaftin bi rewanbêjî dihêne derbirrîn, ew firemana dibin û di ramanên hemecor de dihêne ravekirin. Proseya têgehiştinê derbazî sinorê tînegehiştinê dibe. Ewê tînegehiştinê dû corên helçûnan lê derdiçin: helçûnên erênî, ku hevbendî bi hunerî ve heye û boçûnên ciyawaz dirist dibin. Helçûnên nerênî jî ku hevbendî bi qeyranên civakî-siyasî ve heye. Di herdu haletan de, tînegehiştin û xwetênegehandin û tîknegehiştin diristdibin. Di encam de reftareka neçaverêkirî jê dirist dibe û giftugoyên wan jî laseng dike. Bi teşenekirina ewê lasengiyê arîşe mezin dibin.

Hestkirin bi hebûna her arîşeyekê, karekê statîkîye. Hizirkirin jî bo vedîtina rêgeçareyên wê, boçûnên felsefî heldigirîrî. Her hewildanek jî bo nehêlana wê tîkalizbûnê jî kiryareka perwerdeyîye. Di evê vekolînê de, hewla selmandina ewê rastiyê hatiye dan, ku Xanî şiyaye di helbesta xwe ya bi navûnişanê (mîrê meclis) de, ewan her sê layenan lêkbideteve û nepeniyên ewê tîkalizbûnê jî verevînteve.

Peyvên serekî: Têgehiştin, tînegehiştin, xwetênegehandin, tîknegehiştin, tîkalizbûn

ABSTRACT

The study which is entitled (the interwoven meaning of comprehension in the poem “the Prince of council” by Ahmadi Khani) deals with the intellectual trends, the graphical indications and the aesthetic approaches of the text, and it consists of two parts:

---

* Profîsorê Harîkar, Wezaretê Perwerdeyê Dîwan (Ministry of Education-Divân), Hewlêr, Kurdistanî Iraqê, e-mail: ahmad.qarani@moe.gov.krd ORCID: 0000-0002-1945-733X

The first segment of the study handles the theoretical basis of the subject, in which the researcher touches on the conceptual definition of comprehension and of which that emanates within the concept of (Aesthetic, graphic and educational configurations), these three features have virtuous effects and philosophical enquiries, within the approaches, there is a continuous intricate conclusion between a complete comprehension or relative absorption on the one hand, and misunderstanding or total disregard on the other.

In the second segment of the study, the researcher attempted to apply what was derived from the aesthetic, graphic and educational aspects of the five line poems, along with a focus on analyzing the positive aspects of understandings and the negative outcomes of misunderstanding, or disregarding it as the poet flows in the intellectual sequence of the text.

Key Words: Comprehension, incomprehension, deliberate incomprehension, misunderstanding, interwoven.

1. PÊŞEKÎ

Navnîşanê vê vekolînê (Têkalizbûna ramanên têgehiştinê di helbesta “Mîrê meclis” ya Ehmedê Xanî de) ye. Raman jê ew e, ku pêgehê têgehiştinê û derhavêştayên wê li cem Xanî bihêne xuyakirin.

Sinorê vekolînê ji hizireka Melayê Cizîrî dest pê dike, ku di nêv nizayên xwe yên sofîgeriyê de derbirrîbû û bi bandora wê li ser Xanî bi dawî dihêt, ku ew hizir kirbû kiroka neperwerdekirina çêjwergirtinê li cem wergrê (xwendevan)ê serdemê xwe û di berhemên wî de rengdidave.

Di vexwendineka wirda berhemên Xanî de, me hest dikir, ku ewan morkekê perwerdeyî pêve diyare. Nûbihara bo biçûkan û Mem û Zîna bo gencan û Eqîdenameya bo kesanên kamilbûyî û dîwana şîrê jî bo wergirtina bihayên çakîyê. Lê di qonaxa zankoyê û xwendina bilind de li kolîja perwerdeyê, me nedît kar û berhemên wî di babetên perwerdeyî de bihêne xwendin. Me hest bi ewê kêmasiyê kir, lewra ev babete helbijart, weku destpêkek ji bo pirrkirina ewê valatîyê.

Li dûv agahdariya twijerî, yekem care di edebê kurdî de, hewl hatbîtedan, ku bi rêya lojîka hindurê deqê ve, têkalizîya têgehiştinê di mewdaya ewê kelêna deqê ya di navbera şa’rî û wergirî de heya xurt biketeve.

Gelek karên statîkî û felsefî û perwerdeyî ji bo lêkdaneve û şirovekirin û çareserkirina kêşeya têknegehiştinê di tûjîneveyên biyavên cude de dihêne dîtîn, lê kêman ew her sê kiryar li cem yek kesî hebûyine. Ewa di evê rewşê de bi degmen dihête dîtîn, ewe ku, kesekî ew her sê halet di yek berhem de vecemand bin. Ewe jî girîmaneyeke û vekoler dê hewl det di şirovekirina evê helbesta Xanî de biselmînît.

Di evê vekolînê de; dê hewl hêtedan ku bi rêya mîtoda şîkariyê ve, layenên lojîka hindur û rêxistinên me’rîfî û ramanên rewanbêjîyê di helbesteka Xanî de bihêne helşikaftin.

Amanc ji vê vekolînê şirovekirin û lêkdaneveya boçûnên Xanî ye li barey têgeha têgehiştinê û derhavêştayên wê, ji bo ku bibine beşeka resen ji hizra perwerdeyê li nawendên xwendinê de.

Vekolîn ji dû pişkan pêkhatiye. pişka yekê li barey binçîneyên tiyorî yên têgehiştinê ye, ku têde zarave (têrm) û têgeha wê hatîne pênasekirin. Paşan taybetmendiyên wê yên felsefî hatîne şirovekirin û ji aliyên ciwannasî û rohinbêjî û perwerdeyê ve jî helişkaftin bo hatinekirin. Pişka dûyê jî taybete, bi piraktîzekirina ewan hersê alîyan li ser helbesta Mîrê meclis de û têde cext li ser şêwazê têgehiştinê hatyekirin û derhavêştayên erênî û nerênî yên wê li dûv hizra Xanî lêkdayneve. Li dawiyê jî ew encamên bidestvehatîna tomarkirîna û listeya jêderan jî rêzbandkiriye û bi kurteya vekolînê bi herdû zimanên Erebi û îngilîzî bi dawî hatiye.

2. BINÇÎNEYÊN TIYORÎ YÊN TÊGEHIŞTINÊ

2.1. Zarave û Têgeha Têgehiştinê

2.1.1. Zarave

Têgehiştin peyveka resena zimanê kurdîye, ramana wê ewe ku "tişt, gotin, kar û htd li cem mirovî zelal bît" (Kamêran, 2006: 683). Di zimanên dîke de weku têrm û bi yek şêwe dihête nasandin, bo nimûne di zimanê Erebi de bi (fehîm) (el-Feyrûzabadî, 2005:1016) û di zimanê Farisî de bi (fehîm) (Emîd, 1378: 926) û di îngilîzî de bi (Understanding) (Oxford, 1999: 807). Di zimanê kurdî jî de çendîn peyv guzarîşê ji wata ya wê diken, lê hêşta weku têrm nehatiye çespanî. Tenanet di ferhenga (Zaraway Edebî) jî de, ku ferhengeka Kurdî „Erebî „İngilîzî ye, her bi dû şêweyan hatiye: (têgeyîn, têgehiştin) (Lîjne, 2006: 32). Di ferhengên dêrîn û nû yên zimanê Kurdî de, darriştina wê bi çendîn şêweyan hatiye, bo nimûne: di ferhenga (el-Hedîyyetu'l-Hemîdîyye fî'l-Luxetîl'l-Kurdîyye) (el-Meqdisî, 1975: 159) de peyva (fehîm) ku di bîneret de ew jî peyveka Erebiye, beranber herdû peyvên Erebi (fehîm, idrak) hatiye. Têgehiştin (Qazî, 2005: 58), (têgeyîn, têgeyiştin) (Mukriyanî, 2573k: 184). Di ferhenga ensîtoya Kurdî ya Stenbolê her bi (fehîm) hatiye û beranber Turkiya wê (Anlama) daniye (Farqînî, 1992: 624). Di ferhenga (merg û jî) de, ku ferhengeka Kurdî „Kurdî ye bi „(têgeyiştin: famkirin). Eve jî nêzîkî peyva (fehîm) ya Erebiye, ku di ferhengên erebî yên dêrîn jî de, ji aliyê zimanewanyê ve pênasekiriye, ku (ew tişt têgehişt anku zanî) (er-Razî, 1999: 244). Ehmedê Xanî li ser demê xwe ji bo evê mebestê her di ferhenga Nûbihar de ew peyv bikaraniye:

(Ekyes) mirovê tîj fehîm (Esme') mirovê guh biçûk (Amêdî, 1979: 44).

Di (Mem û Zîn)ê jî de, ji bo ewê mebestê her peyva (fehîm) bikarhatiye, ku di nêv çalakîyên jîrî de hatiye:

Ne fehim û xîred ne 'aqil û ne hoş
gêrbûn liser zemînê medhoş (Xanî, 2008: 74)

Ezîz Gerdî jî ewê hevbendîya di navbera herdû peyvên silal de pesend diket, ku beranber peyva (fehim)a erebî herdû peyvên kurdî (fam) û (têgeyiştin) danayîne (fehim: fam: têgeyiştin) (Gerdî, 2016: 218). Ewî beranber peyva (îdrak) jî, ku di (Mem û Zîn)ê de hatiye, (têgeyiştin)(her ew jêder: 37) danaye:

Lê hakimê weqtê me'rîfetnak
mesmû' nekir bi sem'î îdrak (Xanî, 2008: 84)

Eve jî ramana wê ya wîrd, pitir aloz diket. her çende evê peyvê (fam) hevbendî bi îdrakê ve heye, lê îdrak hemû nîye; belku fam beşeke jî îdrakê (dirkpêkirin)ê. Evê têkalîzbûna manayê dê di şirovekirina têgeha wê de pitir rohinkeyneve.

Evan herdû peyvên (fehm, îdrak) ewên Xanî bikaranîn û helbest pê vehandîn, di zimanên (Kurdî, Farisî, Turkî û Erebi) de heman peyv hebûyine û bikarhatîne, ku di bineret de Erebi ne. Lê çendî nimûneyên ewan di ferhengên zimanê Kurdî de destnîşan bikeyin, hejmara ewan zêde dibît û kêşeya manaya wan jî aloztir dibît. Hokara evê alozbûnê jî ewe, ku heta niha têrmên taybet bo ewan nehatîne danîn. heta ku dû têrm dihêne pejirandin, di evê vekolînê de (têgehiştin) bo fehim û (dirkpêkirin) bo îdrak bikarhatîne.

2.1.2. Têgeh

Têgehiştin wek têgeheka derûnnasiyê dihête pênasekirin, ku "proseyeka jîrîye pişt bi tiwana û lêzanîya takekesî ve dibestît ku têde dirk bi helwîstekê biket û di şiyana de bît bi hevbendîyeka destnîşankirî ve girê bidet" (el-Hîcazî, 2012: 307). Dirkpêkirin jî di erkê xwe yê fisyolojî de "kiryareka aloze û pişt bi herdû sistemen hestî û mêşki dibestît. Sistemê hestî zanyariyan vedibînin û bo lemzeyên demarî vedgiwazîteve. Rêjeyeka zor ji ewan zanyariyan bi rêya torên demarî ve bo mêşki dihinêrît. Mêşk rolekê serekî di pêdana zanyariyên hestî de digêrît. Li ser evî binemay dirkpêkirin pişt bi çar proseyan dibestît, ku: vedîtin, vegiwastin, hinartin û pêdana zanyariyane" (Dafiduf, 1983: 251). Ew wergirtina zanyariyan ku mebesta dirkpêkerî ye, bi "qonaxa destnîşankirin û têgehiştina manayê dihête danan" (Misad, 2005: 190); çunke dirkpêkirin jî di çar qonaxan de diborît heta digehte qonaxa dawiyê ku têgehiştine. Ew her sê qonaxên pêşîn jî evene: qonaxa yekê, dirkpêkirina nezela û şelû. Qonaxa duyê, ewan tiştên di biyavê hestê de dirk pê dihête kirin. Qonaxa sêyê, destnîşankirina dirkpêkirinê ku mirovî hoşyarîyeka temam li ser ewî tiştî heye yê ku dirk pê hatyekirin (Her ew jêder: 189). Di encam de; çendîn corên dirkpêkirinê hene: weku dirkpêkirina giştî û binyatî û hestî û larrê û me'rîfiya zelal û hevpişkiyê. Ew corê deqa edebî jî dirist diket û pitir hevbendî bi evê vekolînê ve heye dirkpêkirina hestî ye, ku manayekê didete ewan wêneyên hestî

yên dîtin û bîstin û ... htd. Ewa ji encama pêkgehiştina ewan hesteweran bi dezgeha demarîya navendî ve dirist dibît (el-Hîcazî, 2012: 307). Ew dezgeha dirkpêkirin tède dirist dibît, ew bi xwe proseyeka awête ye û hemû agadarkirineveyên bo dihên jêk cuda diket. Pileya hêz û bêhêzîya wan û bilindî û nizmîya wan polîn diket. Di derûnnasyê jî de, astê pênc hesteweran cudaye, herdû hestewerên bîstin û dîtinê di astekê bala de ne û her sê yên dîke destlêdan û tamkirin û bêhinkirin di astekê xwarêtirin. Ew polînkirin aloztir dibît, dema li dûv wergirtayên hindur û derveyî û yên taybetî ve dihêne polînkirin. Ew polînkirinên hestî çend aloz bin jî, her aliyekê pêkhatiya têgehiştinê pêkdihînin û "têgeha têgehiştinê li barey her hokarekî bît, pêdivî bi têgeha "eqilî bo azadiyê" heye, ku di pêkhatiya wê de neya mericdare, û bêy ewê jî nikarît baweriyê bi rastîyeka babetî ve bînît" (Kant, 2008: 187). Di ewê hevsengîya di navbera hesteweran û mêşkî de têgeha têgehiştinê tewaw û serrast dibît.

Ew corê erkê dirkpêkirina hestî tewaw diket, dirkpêkirina hevpişkî ye. Dirkpêkirina hevpişkî jî, pitir hemûyan hevbendî bi wergirî ve heye. Wergir jî layenekê serekîye di her giftugoyeka hevpişka edebîya di navbera xwe û deqê de. Bo nimûne deqa şî'rî "ji wî nêzîk dibît û ji kojîyekê dîke ve di mewdayeka firewan de li ser mirovayetiye vedibiteve. Ew mewdaya mirovayetiye ye, we li me diket ku hindavî hûrkarîyan rawestîn.... û hest bi ciwanîya wê bikeyin" (Derxam, 2009: 72). Di ewê hevbendîya nerastewxwe ya şa'rî û wergirî jêk nêzîk diket, her ewe rêjeya şî'riyetê jî destnîşan diket.

2.2. Taybetmendiyên Têgehiştinê

Taybetmendîya serekîya têgehiştinê ewe ku rastewxwe hevbendî bi zimanî ve heye. Eger me bivêt behsa zimanî jî bikeyin, debît ji aliyê saykolojiyê ve şirove bikeyin, ku ziman sîstemeke ji amaje û remzên zarekî û nezarekî pêk dihêt, her milletek ji bo peywendiyên di navxwe de dirist diket. Ew amaje û remiz jî cihê tişt û hizir û rûdan û hevbendîyan vedigirin, daku bi sanahî ramanên wan bikar bihên. Ramana her tişteki jî ko encama şareza ya mirovî ye li barey ewî tiştî, lewma ciyawaziya ramanên tiştan jî, li dûv ciyawaziya temen û rewşenbîryê û zîrekiyê û rêjeya hevbendîya mirovî bi ewan tiştan ve jêk vavêr dibît (Brown, 1994: 23). Li dûv mewdaya ewan hevbendîyan jî têgehiştin dirist dibît û eger bandora têgehiştinê nema eve sinorên ewî zimanî jî bi dawî dihên.

Yekem hewla mirovî ji bo ewê têgehiştinê jî, ewe ya di navbera zarok û deykê de çê dibît. Deng û ronahî dû alavên fîzîkîne, ku ew têgehiştin li ser dihête avakirin. Paşan li dûv geşekirina fîzîkî û jîrîya zarokî zimanekê ramanbexş di navbera deykê û zarokî de çê dibît û ew peyvên dirist dibin têra ewê hindê diken ku ew têgehiştina silal me behis kirî bihête gorê. Jiber hestiyarîya erkê proseya (têgehiştinê) û parastina wataya wê ya wird, bi fer dihête zanîn, ku ji aliyê hizrê

ve, taybetmendîya erkê wê yê serekî şirove bikeyn. Paşan ew haletên ku ew erik têda sist dibît yan aloz dibît yan jî bi yekcarî namînît lêk bideyneve û di gel hevdu de berawird bikeyn.

Ew danustandina bi heman mercên hevpişk ve, di navbera dû kesan yan dû grupan de dihête kirin, eve dê têgehiştinê (fehim, Understanding) dirist ket. Ewê têgehiştinê hevbendî bi reftara mirovî ve heye û “ji bo ku ji ewê reftarê têbgehîn, nek tinê pêşbînî bikeyn, debît hokarên niyaza wî kesî destnîşan bikeyn. Li dûv tiyora kiryara pesendkirî jî niyaza mirovî li ser dû hokarên binçîneyî radiwestît: Ya yekê hokara kesayetîye. Ya dîke jî kardaneveya bandora civakê ye” (Kuhl, 1985: 12). Bi nebûna ewan mercên hevpişkên proseyê, ku ew takekes zanyarîyan li ser ewî tiştî wernegrît, dê proseyeka pêçewaneyî wê hête gorê, ew jî têngehiştine. Lê dema ew proseye di navbera dû layenan de bihêtekirin ku layenek tiştêkî bêjît û layenê dîke xwe lê gël biket, yan jî eqilê wî neberrît, eve proseya xwetênegehandinê dirist dibît. Eger di danustandinekê de, her layenek li ser boçûnên xwe rijd û mukir bît dê proseya têngehiştinê çê bît, ew jî arîşeyeke û bandora xwe li ser babetê danustandinê heye. Danustandin û giftugo wek çalakîyeka afrandinê, regezêke di deqên edebî de, bi taybetî di şanname û çîrokê de, torevan karên xwe li ser dinijînin.

Ew giftugo wek çalakîyeka mirovayetî, di hemû layenên abûrî û civakî û siyasî û çandî jî de rûdidet. Bi serkeftina wê, jîyan pêşvedîçît. Bi dakeftina wê jî, mersatên neçaverêkirî li pêşberî layenên têngehiştî xwevenîsandîne.

Li dûv evê boçûna silal, têgehiştin têgeheka fire erke. Erkên wê jî dû arasteyên erênî hene: Arasteya yekê, ew mirovê li xelkî bigehît û xelk li wî têbigehît, eve ew mirovekê danaye. Arasteya dûyê jî ewe, ku ew mirovê li xwe bigehît mirovekê xwedî zeynekê vekirîye. Di pêkgehiştina herdû arasteyan de, lêzaniya kesayetiyê dirist dibît. Ewê lêzaniyê jî dû corên hezên cuda hene: Hezek ji ezmûnên maddî çêdibît, ku biyavê wê hizre. Hezek jî ji ezmûnên derûnî çêdibît, ku biyavê wê heste. Di biyavê derûnî jî de dû rastî hene: Rastiya hestpêkirinê û راستیایا hunerî; ku xwe di derbrînê de dibînteve. Li vêre derbirrîna şewazî regezêka urganîke di her karekê edebî de, bi taybetî di şîrê de, ku şewaz her sê regezên dîke yên soz û aşop û hizrê himbêz diket û bihayên wan yên ciwanîyê di rûxsarê deqê de rengdideneve.

Ew herdû hezên di biyavên hizrî û hestî de geşediken û di pêkgehiştina her dû arasteyên hindur û derveya kesayetiyaya mirovî de diristbûne, rolê xwe yê serekî di her hevbendiyeka têgehiştinê de heye, ku di navbera dû layenan de dirist dibît. Li ser evî bingehe bûye, ku Aşlayirmaxir (1768- 1834)î têgehiştin weku zanistek yan hunerek danaye û bi Hîrminyotîka navkiriye. Hîrminyotîkayê jî “rexneyeka bineretî bo nerrîna filolojiyên zimanevanyê têdaye; çunke ew komele rêsayeke û hewil didet têgeha hîrminyotîkayê têperînît û di verêjekê de hevbend biket; anku dikete zanistek ji bo ku mercên pêdiviyên têgehiştinê di her giftugoyekê de behis biket” (Mistefa, 2007: 72). Pêgehê têgehiştinê di nêv lêkdanevayên hîrminyotîkayê

de cêgîr bûye. Hîrminyotîka jî bûye zanistek û vekolînên wê li ser têgehiştinê bi xwe dihênekirin; Lewma di çendîn layenên me'rifî de bayex pê dihête dan û bandora xwe li ser aliyên siyasî û abûrî jî heye. Lê ewa hevbendî bi edebî ve heye û karê evê vekolînê serrast diket, ewe ku têgehiştin ji aliyê felsefî ve bihête şirovekirin.

2.3. Binemayên Felsefeyên Têgehiştinê

Hevbendîya têgehiştinê bi felsefê ve ewe, ku têgehiştin kiroka dirkpêkirmê ye û karê felsefeyê jî "helsengandineka rasteqîneye bo dirkpêkirina zanyariyên seretayên cîhanê, ew zanyariyên ku ronaktîrîn rastîne, lê di rûxsarê xwe de pişt bi hinek hizrên mijdarî dibestin, ku mirovê asayî xwe têda nanaşîteve" (Buntî, 1987: 22) û xwenasîneve jî pirseka felsefî ye û li sedsalîya çarê pêş zayînû Suqratî (470 p. z 399 - p. z) wirûjandibû û kar li ser hatiye kirin û heta niha jî cihê xwe di vekolînan de digrît. Kiroka felsefa wî jî, li ser bingehê têknegehiştinê (Suqratic Fallacy) avakirbû. Ew têknegehiştina Suqratî cext li ser dikir, danustandineka dû layenîya boçûnên cuda bû. Hemîşe aliyê rastiye têda serdikeft. Ew mîlmilanêya di navbera rastî û nerastiye de dirist dibû, babeteke di felsefê de dihête şirovekirin û di hunerî jî de dihête lasayîkirineve û "ew kesên hunerweriyê di berhemhînana şî'ra mergesatî de diken, ew di astê xwe yê bilind de lasayîkerin" (el-Minyawî, 2009: 170). Eristo jî li ser ewê rayê bû, ku huner lasayîkirineveya siruştî ye. Li barey şî'rê bi giştî dibêjît "ew hemû pêkve çend corên lasayîkirineveyê bûn, lê di navbera xwe de cudabûn û li ser sê arasteyan diçûn: yan bi alavên cuda lasayî dikireve, yan babetên cudabûn, yan jî şêwazê wan yê ciyawaz bû" (Aristotalîs, 1953: 4). Ew têgehiştin li barey şî'rê li devera me jî, heta seretaya sedsalîya bîstê ya baw bû û şûnpêkeftiyên wê li pêşiya hemû alên dîke bûn. Îbn Sîna jî ewê boçûna Eristoy dûbare diketeve, li dûv ewê rêçkeya wî, herdû edebên Yonanî û Erebi bi evî şêweyî hevber diket ku "mebesta her lasayîkirineveyekê yan başkirine yan jî kirêtkirine. Vêca ew tiştê dihête lasayîkirin ji bo başkirin yan krêtkirina wî ye. şî'ra Yonanî pitirîn caran mebesta wê lasayîkirineveya kar û rewşan bûye, lê ji bo dewaran ewan xwe pêve mijûl nedikir" (Îbn Sîna, 1966: 34). Îbin Ruşd jî di (kurtkirineveya kitêba Eristotalîs)î de heman boçûn heye ku "mebest ji lasayîkirineveyê yan çakî ye yan xirabî, jiber ku her kiryarek û her afrandinek ser bi yek ji evane bû" (Aristotalîs, 1953: 204). Farabî jî heman boçûn li barey corên kiryarên hevbendî bi lasayîkirineveyê ve di şî'rê de hebûn (her ew jêder: 12). Helsengandina şa'rî jî ji aliyê rewanbêjiyê ve "debît ew xwedî şîyan bît ku qena'etpêkirin û bandora xwe li ser civakê hebît; an ku ji ewan bît yê desthelata rohinbêjiyê heye" (el-Humeyrî, 2005: 78). Ew boçûn heta serdemê Xanî û hêvetir jî ya pesend bû. Ewa evê boçûnê piştrast diketeve, ewe ku (Cahiz) û (Ebdulqahir Curcanî) karên binecih di evî biyavî de kirîne û bi dirêjî li ser nivîsîbû û heta niha jî weku belgeyên bawerpêkirî dihêne hejmartin (her ew jêder: 117).

Eger ew boçûn heta serdemekê nêzik ya bawerpêkirî bû ye. Lê di rojgara îro de, helsegandineka pesend nîye. Her li seretaya sedsalîya bîstê, dergehê gengeşeyan bo bîrurayên nû hatevekirin. Pêdaçûneve bo ewan hizrên pêşîn hatekirin û helşikafîn. (Mîşal Har 1938-2018)î ew pîrsa dêrîna Eristoy tiyora xwe li ser bînakirî; ku huner lasayîkirina siruştî ye, bi şeweyekê firewantişê şewazê wê rave-diket û dibêjt ku “ew şewaz hunerî pabendnaket, ku siruştî kopî biket û dúbare berhem bihîntevê; belku mebest jê ewe, ku huner dikarît ewê rewşê gengeşe biket û wek wê, yan baştir wê jî berhem bihînt” (Har, 2005: 24). Ji ber hemelayênîya felsefê û hejmara derhavêjeyên piroseya têgehiştinê, bi fer dihête zanîn ku ji her sê aliyên felsefeyên ciwankariyê û rohinbêjiyê û perwerdeyê ve bihête lêkdaneve û şirovekirin.

2.3.1. Ji Aliyê Felsefeya Ciwankariyê ve

Ciwanî di mana xwe ya zimanevaniyê de, guzarîştê ji dirkpêkirina hestê diket. Dirkpêkirina hestê jî li dûv pênaseya derûnnasiyê “proseyeka mezindekirina parçeyên wirdîleyên derveyîye, ku li jêr agahdarkirineveyên rastewxweyên hestê de dihênekirin” (el-Hîcazî, 2017: 173). Hestkirin jî di edebî de “helçûneka derûnîya karlêker û wênegerayîye û jêdera wê yek ji hestewerane) (‘Ebdunnûr, 1979: 8). Eve jî ewê ramanê didet ku “her hokarekê naverokeka helçûnî hebît bandora xwe li ser me heye û di hestpêkirina jidestdanekê de beşdar dibît, ya ku zorbey caran hevbandîyeka mukim bi wêneyên bîrdanka her yek ji edeb û jîyanê ve heye” (Graham, 2013: 119). Helçûnên derûnî jî dû corin: helçûnên hizrî û helçûnên hestî. Ji ewan helçûnan jî dû corên çêjwergirtinê diristdîbin: çêjwergirtinên rasteqîne û çêjwergirtinên ciwaniyê (Kant, 2004: 24). Çêjwergirtina ciwankariya tevayî ew e, ku têkhelyeke ji çêjeka hestî û çêjeka wênegerayî û çêjeka helçûnên derveyî pêk dihêt. Bi kelekebûna helçûnên hestî jî dilînî dirist dibît. Li vêre diyar dibît ku dilînî xudkarîye, nek di ewan tiştên wirûjêner de çê dibît. Eve jî berev ewê rastiye diçît, ku ciwaniya hunerî di xud ya mirovî de çêdibît, nek di tiştên wirûjênerên derve de. Li ser evî binemay feylesûfê elmanî (Aleksander Cotlîb Bawmgartin)î hewil da ku lujîkeka taybet bi hestpêkeran ve dirist biket û zanisteka serbixwe jî bi ciwaniyê ve dabimezrînît. Statîk anku (ciwannasî), weku têrm bo yekem car ewî bikarhînaye û digot ewê bivêt tiyora statîkiyê şirove biket, debît dû xeslet hebin: hizirkirneka zelal û hestiyarîyeka hunerî. Ew hestkirin jî seretaya karê hunerî ye û ew azirandina di gel hesteweran de diguncêt merceka fer û pêdivîye di her ciwankariyêkê de (Bedewî, 1984: 480). Ev taybetmendîya ciwaniyê di hunerî de beranber ciwaniyê di siruştî de, binemaya serekî bûye, ku (Hîgil)î tiyora xwe ya statîkayê li ser damezrandî û ev herdû encame lê berhemhatîn (el-Xîtabî, 2009: 157):

1- Huner wek têgeheka daheristîye di mêjûya hizrê de û bûye wêstgeheka bingehîn di verêja wê de.

2- Ji seretaya sedsalîya niwazdê û hêve; peyva hunerî êmaje ji çalakiyên huner-mendan û bihayên ciwanîyê dikir. Mifaya berhemhînanana ewan çalakiyan destnîşan dikir; anku hunerî jibilî mana xwe ya berhemhînan û efrandinê, xesleta karameyî û destpiliyê jî wergirt, evan têgehan xwe têkbelî têgeha (hunerên ciwan) kir.

Hîgil di nijandina binemayên tiyora xwe de, bi damezrênerê felsefeya hunerî dihête hejmartin. Ew li ewê hizrê bû, ku "hunerê ciwan bi şeweyekê giştî babeteke bi kêr têramana felsefî dihêt, lê di her doxekê de bît, ew babetek nû bi kêr karpêkirna zansî ya hûr bihêt" (Hîgil, 2010: 31). Huner jî wek diyardeyeka dîrokî û binyateka civakî cihê bayexpêdana her dû rêbazên felsefî û civakê bûye. feylesûfên çaxê nû jî wesa serederiyê di gel zanista ciwanîyê de diken, ku liqeqe ji zanista bûnê; anku etnolojiyayê û felsefeya eqlî. Eve jî di bineret de dizivriteve bo ewê sedemê ku li jêr bandora (Kant)î bidestvehatiye (Graham, 2013: 337).

Kantî jî boçûnên xwe ji verêjeka derûnîya corên rexneyê ve werdigirtin. Li ser binemayên evê felsefeyê, karên feylesûfên dîke jî ew verêj pêşvebir.

2.3.2. Ji Aliyê Felsefeya Rohinbêjiyê ve

Rohinbêjî ku beşekê serekîyê rewanbêjiyê ye û têgehiştina bêjeyan jî derencama pêngavên proseya dirkpêkrnê ye. Ew pirose jî "verêjeka pêkhênerê ji hevbendiyeka giringa cesteyê me bi cihanê ra. Karê hunerî jî çespondina ewê hevbendiyê ye" (el-Tureykî, 2009: 60). Ew çespondina hunerî jî, bi rêya hesteweran dihêtekirin û çendîn ramanên berhem dihînin û hunermend dikarî ewan ramanên hemecorên hestpêkirinê bivegrîtin û ewên helgirên bihayên ciwanîyê ne ji ewên asayî cuda biket. Bihayên ciwanîyê jî pîverin ji bo ewan kiryarên berçavên ku bi rêya hesteweran ve dihêne wergirtin û li dûv astê dirkpêkirinê dihêne zanîn. Dirkpêkirin bi xwe jî erkeke û gorankariyên derveyî bi serda dihên (Buntî, 1987: 34). Li ser evî bingeşî hunermend xwedî dîdgeheke ku dikarî dirk bi ramanên hemecorên ewê hestpêkirinê biket. Hestkirin bi ramanên ciwanîyê jî babetekê kevnare û di gel peydabûna deq û berhemên hunerî de hebûye û gorrankarî jî bi serda hatîne. Ew rexnegirên cext li ser rohinbêjiyê dikir, Li ewê baweriyê bûn, ku hunermend ew e, ku bi rêya desthelata rohinbêjiyê ve bandora xwe li ser civakê hebît. Desthelata rohinbêjiyê jî ewê rastiyê diselmînit ku "hunermend li ser keristeyên xav zal dibît û li dûv mebesta xwe destkariyê têda diket û ji bêdengîya wan derdêxît û bi ziman dînit, ji bo ku xelkê dîke lê têbigehin û çêjê jê werbigirin" (Qansuh, 1984: 219). Ew çêjwergirtin jî bihayê deqê destnîşan diket û bihayê deqê jî ewe, ku di bizava vegwastineka berdewam de ye û "manayeka pêşwexteya cêgîr nîye, lewma manaya deqa dahênanê, bi şeweyekê neçaverêkirî xwe di gel her vexwendineka xwendevanekî de nûdiketeve. Ramanên deqê piştî vexwendina wê xuya dibin" (Xemrî, 1999: 174). Eve jî li barey rolê hunerî ve nêzikî boçûna (Martin Haydigr 1928-1976)î dibît, ku beruvajî boçûnên tiyora lasayîkirneveyê ye, bi taybetî li

barey şîrê ku “ew xwe dixizînîte nêv hemû huneran û di her kiryarekê de rêyê xweşdiket ku hebûna kakila ciwaniyê bihête vedîtin” (Haydicir, 1995: 84). Evan boçûnên nûxwaz rohinbêjî ji bazneyê qena’etpêkirin û kartêkirinê derbazkir û berev lêkdaneveyên haletên erênî û çewaniya çareserkirina wan bir. Hokaerê serekiyê “ewê têknegehiştinê jî ew “kulfamiya manaya taybete” anku; ew bawerîya berbelava di pertûkên paşkeftiyên qutabxaneyan de heye û mêşkên qutabiyên pê pîr diken, ku her peyvekê watayeka cêgîr û destnîşankirî heye” (Rîşardz, 1999: 20). Eve seretayeke ku gehandineka xirab di navbera layenên pêwendîdar de dirist biket û kêşe dest pê biken, lê di rasterêkirina erkê rewanbêjiyê de, dê karîn xwe ji gelek serêşiyên ziyarbexş biparêzîn.

2.3.3. Ji Aliyê Felsefeya Perwerdeyê ve

Binemayên felsefeya perwerdeyî dizivirneve bo boçûna Sufistayan, bi taybetî ku felsefeya xwe li ser şiyânê takekesiyê nijandibû. Ewan bi ewê bizava xwe felsefe û perwerde jêk nêzîk kirbûn. Ew nêzîkbûn jî binemayek bû, ku tiyora xwe ya perwerdeyî li ser damezrandibû. Ewê tiyorê cext li ser tiwanaya wergirtinê li cem takekesî dikir. Ew tiwana jî bi tiştê bomaweyî dadina (Eflatun, 2001: 43-44). Eve jî ewê ramanê didet, ku çakî û zanyarî dihêne wergirtin, lê rêjeya ewê wergirtinê li ser şiyânê her kesekî radiwestît, ku çend fêrdibît. Suqrâtî jî felsefe û perwerde bi dû tiştên pêkvegirêdayî dadinan û hevbendîya wan bi rohinî di (Komara Eflatûnî) de dihête dîtin. Dîdgeha wî ya felsefeyî bo perwerdeyê ew bûye, ku hoşmendîya mirovî li qonaxa sinêleyê de destpê diket. Armanca serekîya felsefeya wî di perwerdekirina takekesan de, ji bo yekbûna dewletê bûye (el-Minyawî, 2009: 188). Bingehên felsefeya Eristoy di biyavê perwerdeyê de, ew bûye, ku her mirovek ji derûn û cestay pêkhatiye. Derûn jî ji sê hêzweran çêbûye: ruwekî, ajelî, jîrî û ciyawazî di navbera mirovî û ajelan de eqile. Dema ewî di felsefeya xwe de cext li ser eqilî dikir mebesta wî perwerde bûye. Îbn Sîna jî ew boçûna Eristoy pitir şirovekirîye. Ewî herdu corên felsefeya tiyorî û piraktîkî lêkdaneve. Gehiştibû ewî encamî, ku felsefeya piraktîkî bi hemû layenên xwe yê civakî û siyasî ve hevbendî bi perwerdeyê ve heye. Armanca serekîya perwerdeyê hûkirina xelkî ye. Ew hûbûn jî bo feylesûfan û xelkê çêjdar nedibû, eger di hûkirinê de lasayîkirneve nebaye; çunke hûbûn wênegirtina tiştêkîye di qana derûnê de (Îbn Sîna, 1966: 37-38). Lewma dilxweşiya xelkî bi wêneyên nexîşder zordibît piştî ku bikarbin mînakên wan bi serêk ve bêxin. Eger pêştir hûnebibin, çêjê jê wernagirin. Kiroka her hûkirnekê jî têgehiştine, têgehiştin jî binemaya afrandinê ye û çendî ew têgehiştin bikarbihêst astê afirandina fêrxwazên wê jî dê berev zêdebûnê ve çît (el-Kinanî, 2005: 345). Di ewê zêdebûnê de, piroseya têgehiştinê di navbera virrêkerî û wergirî de dê mukimtir bît.

3. PIRAKTÎZEKIRINA BINEMAYÊN HUNERİYÊN TÊGEHIŞTINÊ

Di hevberkirneka hunerî de, dê hewil hêtedan ku her sê layenên ciwankariyê û rohinbêjîyê û perwerdeyê li ser evê şî'ra Xanî ya di evê vekolînê de hatiye destnîşankirin bihêne piraktîzekirin. Li dûv pêdiviyê jî pişt bi boçûnên wî bihête bestin, ku hevbendî bi naveroka evê helbestê ve heye. Berî ku em derbasî analîz û boçûnên xwe bibin pêdivî bi deqê şî'rê heye ku li jêrê em dê pêşkêş bikin:

Deq:

- 1 Mîrê meclis nekenît mutribê goya çî biket
Xunçe xendan nebitin bulbulê şeyda çî biket
- 2 Neynika husnê butan, lazime sahib nezerek
Kesê bîna ku nebit, dîlberê zîba çî biket
- 3 Bê kerem naçîte tîpa 'edûwan merdê şecî'
Tîxê ahen çîte bê destê tewana çî biket
- 4 Talibê 'ilm û kemalê nebitin qabilê feyz
Hîkmet û terbîyeta alimê dana çî biket
- 5 Qelbê "Xanî" sedefa gewherê 'irfane welê
Metinxwanek ku nebit, sahibê me'na çî biket (Durre, 2002:115)

3.1. Ji Aliyê Ciwankariyê ve

Ciyawazî di navbera erkê her pênc hestewerên mirovî de heye, ku amrazên hevbendîya wî ne di gel cîhana derve de. Her yekî ji ewan hesteweran di têgehiştina manaya keriste û pêkhate û rewşên derdor de taybetmendîya xwe heye. Xanî serederî di gel ewê ciyawazyê de kirye. Bo nimûne, di dirkpêkirina hestî de, bi evî şêweyî, corê dîtnê bikarhînaye:

Ye'nî: ew xane yê gil nabite qabil qet'a

Ne bi çeşmê dilê nazir, ne bi rûyê menzûr (Durre, 2002:119)

Li vêre cext li ser dirkpêkirina dîtnê hatiye kirin, ku corekê balaye ji hesteweran. Ewe ewê manayê didet, ku corê dirkpêkirina hestî di gel corên din yên dirkpêkirinê de cuda diket. Bo nimûne, ewî bi şêweyekê hêšta wirdtir serederî di gel hestewera bihîstinê de kiriye, dema dezgehê dirkpêkirina kesekî beruvajî haletê asayîyê fisyolojiya mirovî kar biket, di evê wesfê de dibêjt:

Wan dil guhe guh bi dil ve nîne

Reş çavîn û merdûmek sipîne (Xanî, 2008: 199)

Ewa dihête zanîn ewe, ku amrazê bihîstinê guhe, lê Xanî behsa dû amrazên bihîstinê diket, ku guhê yekê weku hestewer axftinê werdigirît û guhê dûyê jî guhê dilî ye, ku ewê axfitna hatiye wergirtin lêkdideteve û di nêv helçûnan de divewjêrît; ji bo ku di sozeka erênî de derbibirît, yan jî di pendeka nerênî de araste biket.

Di helbesta (Mîrê meclis) jî de, Xanî bi hostatî sereederî di gel her pênc hesteweran de kiriye û weku alavên destxweş di wêneyên şî'î de bikarhînayine:

Di yekem malik de:

Mîrê meclis nekenît mutribê goya çi biket

Xunçe xendan nebitin bulbulê şeyda çi biket

Hestewera bihîstinê di dû wêneyan de bikarhatye: mutribê goya beranber mîrê meclisê û bilbilê şeyde beranber xunçe gulê. Di herdû erkên evê hestewerê de, mîrî û gulê şiyânên têgehiştinê nebûyine yan jî neviyaye xwe têbigehînin, lê ewa giring li vêre ewe, ku ji aliyê hunerî ve, Xanî selîqeka rayêk û awazên xweş helbijartîne, ku ew dû binemayên ciwankariyêne û hem peyama lêktênegehiştinê bi asanî digehite wergirî.

Di malika dûyê de:

Neynika husnê butan, lazime sahib nezerek

Kesê bîna ku nebit, dîlberê zîba çi biket

Bi rêya hestewera dîtîne ve, herdû aliyên ciwaniyê wênekirîne. Aliyê (neynika husna butan) weku bercestekirina wêneyê dîtîne û (lazime sahib nezerek) wek erkê hestewera dîtîne. Herdû alî di hev kêşeyeka wênegirtina hunerî de hevseng kirîne. Lê jiber jikarkeftina jêdera dîtîne ku bînahîya kesê temaşakare, ewan wêneyên şî'î erkê xwe jidestdaye û tinê ciwaniya derbirrîne dişêweyê wê de mayeve.

Di malikên silal de, herdû hestewerên ast bilind ku bihîstin û dîtînin li pêşya helbestê hatîne. Eve jî rêkupêkiyeka statîkî didete zincîrbendîya wêneyên şî'î. Lê bizava guhî di erkê xwe yê bihîstinê de û hewla çavî di erkê xwe yê dîtîne de çalak nebûyine û jîndarîya xwe jidestdaye. Xanî viyaye hokara evê sistbûnê destnîşan biket, ku egera wê ne hestewerên bihîstin û dîtîne bûne; belku ewan erkê gehandinê cêhbiçêh kiriye, lê ew dirpêkirina di dezgehê mêşkî de dirist dibît karê xwe nekiriye, lewma tenegehiştin peydabûye. Belge ji bo bayexdana Xanî bi ewan herdû hesteweran ewe, ku bihîstin û dîtînin hevbendîya serekiya mirovîye bi hemû cîhana derve ve, her weku sîfetên bala bi evî şêweyê derdibirrît:

Sîfatên seb'e ji bo (zulcelal)

Bizane heftin ey 'arifê (bilkmal)

Xweşî, şîn, û zanîn û vîn û kelam

Bihîstin digel dîtîne bû tamam (ed-Duskî, 2010: 12)

Li vêre Xanî herdû hestewerên ast bilind li cihê dirist û bi şêweyê xwe yê tewaw bikaranine. Paşî bi heman tertîv ve her sê hestewerên ast nizim bikaranîne.

Di malikên dûv de, hestewerên destlêdan û tamkirin û bêhinkirinê, bi selîqeyeka ciwan pilebendî bo hatyekirin û bi evî şêweyê xwarê:

Di malika sêyê de: Ji hestewera destlêdanê ve destpêkiriye. Herçende astê evê hestewerê nizme jî, lê Xanî hêzeka pitir daye destî, dema di wênekirina wî de tîxeka asinî digrît û tîjîya tîxê jî cevenge ji bo birrîn û yeqlakirinevevaya her kêşeyekê:

Bê kerem naçîte tîpa 'edûwan merdê şecî'

Tîxê ahen çîte bê destê tewana çî biket

Di malika çarê de, hestewera tamkirinê wek mîtafor bikarhatiye. Ew fêrxwazê guhdarîya waneya fêrkarî diket, eger şîyanên tamkirinê, anku çêj û lezetê ji feyza zanîne wernegrît, ewî şîyanên wergirtina xweşîya waneyê jî nabin. Astê ewî fêrkarî çend bilind jî bît, lê zanista wî cihê xwe nagrît û zehmeta wî di gel wî fêrxwazî dê bê mifa bît:

Talibê 'ilm û kemalê nebitin qabilê feyz

Hîkmet û terbiyeta alimê dana çî biket

Di encama erkên sist û helweşayên her dû hestên ast bilind (bihîstin, dîtin) û herdû hestên ast nizim (destlêdan, tamkirin) de, ku nikarîne armanca xwe bihingivên, şa'îrî bêhna ewî haletê nerênîyê metirsîdar li dorhêla xwe kiriye, û berî ku ew rûdana xeternak biqewimît û kar jidest derbiçît, bi rêya hestewera bêhinkirinê xala lawaza ewî dorhêlî destnîşankiriye, çunke kesane zana bêhna metirsîyê diket berî biqewmît. Paşî pilana çareserkirinê danaye. Pêngavên ewî bernamêyî ji hokarên dakeftinê û rêkên xwederbazbûnê û asoyên ronakên ayîndeyê pêkhatiye. Ew her sê pêngav xwe di hebuna metinxwanekê ji mebesta Xanî têbigehît:

Qelbê "Xanî" sedefa gewherê 'rfane welê

Metinxwanek ku nebit sahibê me'na çî biket

Ew vedîtin jî bi şêweyekê herremekî nehatiye; belku li cihekê dîke jî de şa'îrî bi hûrî hizra xwe di rewşeka hosa de kiriye û bawerrî bi xwe hebûye, ku eger ewên beranber mebesta wî têbigehin, ew dê karîr rêberatîya rêbazeka hosa biket û ewî barî ji erdî bihelînît:

Dilê Xanî eger çî genc û xane

Belê qet kes nego Xanî bi çendan (Durre, 2002:130)

Kêm caran rûdidet, ku di yek helbest de her pênc hestewer bikarhatibin, û her yek tewawkara ya dîke bît, û ji hestewerên bala berev jêr ve dabezît û heta digehte hestewera nizima dawiyê ku bêhnikirine. Di pêvejoyeka hunerwerîya hosa resen de, Xanî evê hev kêşeyê di gel hewlên neresen de hevberdiket û encama wê jî ji bo rasterêya helwîstê xwe hevseng diket:

Xanîya dê hebitin bê huneran laf û guzaf
 Aferîn ber te! ku ev şîwe ji bo kes te nehişt (Durre, 2002:114)

Ew rewşa di jîngeha kurdeyê de hebû, ciwanîyê têde bihayên xwe jidest dabûn, Xanî gazindeyan jê diketin û hewldidet bi rêya hunerî ve, ewê lengiyê rast biketeve. Di ewê rastkirneveyê de, erkê dû layeniyê hesteweran destnîşan diket, ku hinek bi germî bizava wirûjandinê diken û hinekên dîke şiyana bersivvedanê nîye û beranber ewan kiryarên arastey ewan dihênekinrin bê helwîst dimînneve. Di ewê bêhelwîstiyê de, têgehiştin di qada danûstandinê de wende dibît û derhavêştayên wê yên (tênegehiştin) û (xwetênegehandin) û (têknegehiştin)ê belave dibin. Xanî ew hemû arîşeyên di dorhêla xwe de heyin, di pênc hev kêşeyên laseng de, bi rêya hunerî ve rastkirîneve û bihayên ciwanîyê jî bo zivrandîneve.

3.2. Ji Aliyê Rohinbêjiyê ve

Heta niha gelek vekolîn li barey jîyan û berhemên Xanî belavbûyne, zorbey ji ewan cext li ser jiyanname û hemecorîya behremendîya wî diken, bi taybetî ji aliyê hizra felsefî û boçûnên wî yên zanistî ve, lê kêmtir ji aliyê rohinbêjiyê ve kar li ser hatîyekirin. Ewî di naveroka şî'ra xwe de, xwe gihandîye kiroka felsefeya rewanbêjiyê bi giştî, ku ew jî têknegehiştine dinavbera şa'îrî û wergirî de. Têknegehiştin jî di babetê têgehiştinê de dihête lêkdaneve.

Herdû pirsên têgehiştinê û tênegehiştinê, babetên balkêşbûyine û berî Ehmedî Xanî jî gengeşeyên gerim li ser hatînekirin. Melayî Cizîrî yekem kes bûye, di dîroka hizra kurdî de, rih êxstîye bedena evê pirsê. Ew pirs di navbera çar têgehên de azirandibû. Ewî têgehiştin û tênegehiştin û xwetênegehandin û têknegehiştin têkalizandibûn. Ew têkalizandin jî li nêv gumanên nepen de, bo demekê dahatî helawîstî hêlabûn:

Fa'îlek lazim e da fi'1 û eser peyde bit
 Ger tu heddadî nebit kureê heddadî çi kit

Mumkinek dê hebitin da ku teleb hasil bibit
 Seyd û nêçîr ku nebit tole ê seyyadî çi kit

Her gîl û seng dibitin zêr bi tedbîrî hekîm
 Qabilyet ku nebit hikmeta ustadî çi kit (el-Zivingî, 1987: 131-132)

Xanî beşdarî di ewê gengeşê de kiriye. Hewildaye, bi rêya şirovekirina evê pirsê ve, riha Melayî Cizîrî pê hey biket. Rastewxwe ew boçûn di dîbaca Mem û Zîna xwe de derbirrîye:

Bînave rih Melê Cizîrî
 Pê hey bikira Elî Herîrî (Xanî, 2008: 47)

Ewî pîrsa ewê gengeşeyê ji hokaran destpêkiriye û bi encameka bawerpêkirî bi dawî anîye. Destpêkirin li cem wî, destnîşankirina hokarane. Hokara yekem jî mîre ku ew cevenga desthelatê ye. Ev destnîşankirine jî xwe nêzîkî ewê rastiye diket, ku têgehiştin ji rêbaza wê desthelatê diverisyê û dikefte berguhê xelkî û belave dibît. Beruvajî ewê çendê jî, hemû texên civakê xwe mandî biken, karên nû biafrînin, hewlên wan bê akam û mifa dibin; çunke li ser tevnekê pîlan bo hat-ye dariştin destpênaken. Herweha bala ewê çendê jî dikefte stoyê mîrî. Pakaneya şa'ir û feqîran didet. Xanî ew pîrs bi qûlî lêkdayeve û di dîbaca Mem û Zînê de cext li ser evî layenî diket:

Namûse li hakim û emîran

Tawan çîye şa'ir û feqîran (Xanî, 2008: 43)

Xanî ew babet ji bazineyê pîrsyarkirinê û hêbetiya gumanan derêxistiye û ji asoyeka dûredest ve, zivrandiyeye dorhêlekê berçavkirî û helbesta xwe ya (Mîrê meclis) ê, ewa di evê vekolînê de hatiye destnîşankirin, ji bo ewê mebestê terxankiriye:

Di malika yekê de (xwetênegehandin, têknegehiştin) dû binemayên serekî yên babetî ne; çunke xwetênegehandina mîrî di gel mutirbî de û xunçeyê di gel bulbulî de kiryara têknegehiştinê diristkiriye:

Mîrê meclis nekenit, mutribê goya çi biket

Xunçe xendan nebitin, bulbulê şeyda çi biket

Xanî ew her çar aliyên ewê pîrsê (têgehiştin, tênegehiştin, xwetênegehandin, têknegehiştin) geheadîne bersiveka encam selmandî, di duwem malika şî'rê de, ew çar alî di zincîrbendiyeka tokme de hatîne rêkxistin:

Neynika husnê butan _____ tişteke berniyase (têgehiştin).

Lazime sahib nezerek _____ pêdivîye wesa baye (tênegehiştin).

Kesê bîna ku nebit _____ bo çî wesa nebit? (xwetênegehandin).

Dîlberê zîba çi biket _____boçûneka hevcuda (têknegehiştin).

Ji aliyê pêkve grêdana hokar û encamên ewê helsengandinê xuya dibît, ku debît hevbendiyên herdû aliyan bi têgehiştinê destpê biken, ku eve haletekê asayîye û debît wesa baye, lê kêşeyên ewan nehêlaye ew halet hebît û herdû alî têknegehiştinê û hokara ewê jî eve bûye ku:

Bê kerem naçîte tîpa 'edûwan merdê şecî' _____ (xwetênegehandin)

Tîxe ahen çîte bê destê tewana çi biket _____ (têknegehiştin)

Di malika sêyê de, herdû haletên (xwetênegehandin) û (têknegehiştin)ê xistinerrû. Mebest jê dema layenek xwetênegehînit, layenê duwem bê çare dimînit û têknagehin. Evê çendê jî hokara xwe heye:

Talibê 'ilm û kemalê nebitin qabilê feyz _____ (tênegehiştin)

Hîkmet û terbiyeta 'alimê dana çi biket _____ (têknegehiştin)

Ew rewşa fêrxwazî, ewê ramanê didet ku (xwetênegehandin) hokare û encama wê jî (têknegehiştin)e.

Di encama lêkdaneveya ewan her çar alîyan de; diyar dibît, ku Xanî têgehiştin kiriye destpêka ewê hevkeşeyê û bi umêda ewê çendê bûye ku bi heman encam kotayî bihêt, lê ew encama ewî çaverrê dikir bicih nehat û bi tenegehiştinê bi dawî hatiye:

Qelbê "Xanî" sedefa gewherê 'irfane welê _____ (têgehiştin)

Metinxwanek ku nebit sahibê me'na çî biket _____ (têknegehiştin)

Akama têgehiştinê jêknêzîkbûn û hevalînîye û bandora xwe ya erênî li ser hevbendiyên di navbera her dû aliyên denustandinê de dibît. Bi nebûna têgehiştinê jî her sê aliyên dîke (tênegehiştin, xwetênegehandin, têknegehiştin) teşenediken, her yek li dûv bandora xwe ya nerênî, arîşe û kêşeyan dirist diket.

3.3. Ji Aliyê Perwerdeyê ve

Xanî ji aliyê felsefeya perwerdeyê ve, rêçkeka taybet bi xwe ve hebûye. Binemayên ewê rêçkeyê li ser herdû kiryarên fêrbûn û fêrkirinê nijandîne. Mebest ji herdû kiryaran jî têgehiştine. Ew bi xwe jî gehiştûbûye ewê qonaxê. Bo selmandina ewê boçûnê jî, ew weku mînakê rohinvekirinê behsê astê xwe diket:

Ez pîlewerim negewherîme

Xudristeme ez ne perwerîme (Xanî, 2008: 54)

Ew xweriskîya fêrkariya Xanî, ramana ewê çendê nadet, ku ew negehiştîye astekê zanistiyê paye bilind; belku bawerrî bi rûxsar û rûkeşiyê nîye. Mebesta wî têgehiştine û ewê boçûnê hosa belî diket:

Genca me di dil, guher tijîne

Her çendî îyan xezef firoşîn (Durre, 2002:141)

Di evî wênepê awêteyî de, astê xwe yê fêrkariyê bas diket û bi raşkawî boçûna xwe derdibirrît, ku ewî bawerî bi xweriskîya mirovî ve hebûye, lê ciyawazî di navbera mirovan de heye, ku her yek li dûv şîyanên xwe zanyarîyan werdigirît û fêrî bihayên çakîyê dibît. Di evan herdû haletan de, radeya têgehiştina her mirovekî xuya dibît, lewma hindêk ast nizim û hindêk ast bilindin. Ji bo destnîşankirina astê xwe jî, Xanî xwe di gel corê yekê dadinêt, ku ew astê tevayîya milletê wî bûye, ku rewşa xwendinê di astekê nizim de bûye û xelkî jî bayex bi zanistê nedaye:

Çî bikem ku qewî kesade bazar

Nînin ji qumaşêra xerîdar

Xasma di vî 'esrî de ku hemyan

Me'sûq û hebîbe bo me hemyan

Ye'nî ji teme' dirav û dînar
 Her yek ji me ra we bûne dildar
 Ger 'lmê tamam bidî bi polek
 Bifroşî tu hîkmetê bi sulek
 Kes nakete meyerê xwe Camî
 Ranagritin kesek Nîzamî (Xanî, 2008: 47)

Xanî dorhêlê perwerdeyê bi şeweyekê rohin û hûrik derbirriye; lewma têtkegehiştin kiriye kiroka evê hozana xwe. Jibilî ewan gilî û gazineyan, ku ji xelkî diket, ji bo ku astê têtgehiştina wan negehiştiye ewê radeyê ku bihayê berhemên wî bizanin. Ew daxwazkerê xwehişyarkirin û têtgehiştinê bûye. Ewî dilê xwe li dûv umêdên bilind berdaye, ku li asoyên dûr bigehîte ewê pileya xuda pê bibexşît:

Meyla wî mehza hîkmet e, seyda wî 'enqa sîrete
 Teyrê wî bala hîmmet e, lewra teleb evrazî kir (Durre, 2002:124)

Xanî ne tinê hewla belavkirina zanistê li welatî daye; belku kar ji bo hevbendîya di gel welatên dîke jî daye, daku bandora xwe netinê li ser welatîyên xwe hebît, belku ew zanista ewî heye bigehîte tevaya mirovayetiye:

Durdane ji dev de me, diborin dem û satan
 Kes nîne bi bidit wan, bi gerîn li welatan (Varlî, 2003:181)

Li dûv evan boçûnên silal hafîne selmandin, Xanî weku perwerdekarek xwe nîşan daye. Li pey şirovekirina karên wî yên fêrkariyê jî di helbesta (Mîrê meclis) de, diyar dibît ku hizra wî ya perwerdeyê Li ser sê stûnan avabûye: (cihê xwendnê, mu'lim, şagird) in. Ew jî bi evî şeweyê xwarê:

Cihê xwendinê, ku bi kutab yan dibistan yan korr yan me'bed an hucreyên ser bi mizgeftê ve, yan jî medrese dihatine binavkirin (Hewramî, 2008: 260-261). Xanî jî medresa taybet bi xwe ve hebûye, ku wane tède gofîne. Dûv jêderan wesa diyar dibît, ku ewî dîrok û mebest ji avakirina wê bi şî'r derbirrî bû û li ser dîwarê wê hatibû nivîsîn:

Mehza esera xeyrê, ne dihatî ji dest Ehmed
 Tewfîqê xuda ya wî da padîşehê emced
 Gulbangî ji xeybê hat, ev renga ku bû tarîx
 Me'bûdî 'îneyet kir û çê bûyî ev me'bed (Durre, 2002:16)

Di malika dawyê ya helbesta mîrê meclis de, pileya xwe ya zanistî di astekê bala de dizanît, lê eger xwendevan nebît ku ew bi metinxwan navdiket, mifa û sûda ewê zanistê amanca xwe nahingivît. Metinxwanî jî meric û binemayên xwe hebûyne, ku bi şeweyekê rêkupêk hatbîte perwerdekirin.

Mu'elim yan mamosta ku moletdar bûye ji bo dersdariyê. Ji bilî ewan saluxdanên wî yên lêzaniyê, debiwaye hevbendiyên baş jî di gel şagirdan de hebiwane. Ew

hevbendî li ser binemaya pîrozîya pêgehê fêrkariyê bitin. Fêrkar rijd û biryarderekê dil qayim bît û li dûv encamên her karekî siza û padaşt hebîtin. Şagird jî dilnerim û xweş wergir bît, ji bo ku kiryara fêrbûnê bi şêweyekê dirist birêve biçît. Di encam de proseya perwerdekirinê li ser binemaya rêzgirtina hevbeş avabibît, ku hevsengi dinavbera mamostsyi u sagidi, yan ji sa'iri u xwendevani de hebit, her weku di malika dawiya helbesta xwe da xuya diket:

(Mu'elim) bila dil wekî ber bîtin

Divêtin ku şagird dilber bitin (Amêdî, 1979: 84)

Ew bernamêyê xwendinê, ku Xanî dikete naveroka helbesta (Mîrê meclis) de behis kirî, dikarin di hinek berhemên wî de bihelincinîn, bi taybetî ewên rastewxwe cext li ser têgehiştina hizrên erênî diken û boçûnên felsefeyî şirovedikeneve. Lê hinek berhemên dike layenên nepen û veşartî tede hene û debît mirov hewil bidet bidozîteve. Di çendîn wêneyên şî'î de, behsa babetên fêrkinê diket, lê mebestên têgehiştinê pê ravekirîne:

Defterê 'îşqê neda dest te mu'elim ji ezel

Me'neya ayetê husnê li te lew ma mestûr (Durre, 2002:120)

Di wêneyekê dike de, vêkçûnekê di navbera bernamêyê xwendinê û husna dilberê rêk dêxît, ew wêneyê suxte diçûne ber destê melayî bo fêrbûnê, karekê aşna bûye û bi hejî dîtiye ku bikete wêneyekê şî'î jî:

Meşqê diket wek kutuban rûyê nigar û husnê xet

Bende hezar û tîflê dil, hatine ber melayê zulf (Durre, 2002:139)

Bernamêyê xwendinê wek rastiyeke selmandî berdest kiriye. Wêneyekê şî'î ji bo rohinvekirina babetekê dike bikaranîye:

Etfalê melek hatin, westane debistanê

"La 'îlme lena" gotin, "ebced" bi xwe telqîn da (Durre, 2002:109)

Boçûna Xanî ku cext li ser metinxanî diket, her berdewambûna ewî encamî bûye, ewê (Sîkîtîs Ambîrîks) pêgehiştî û di danustandinên Suqratî jî de reng dideve, ku "eger prokramekê xwendinê nebît, û fêrkar û fêrxwazekê hejî wê xwendinê nehatbîte amadekirin, eve di ewî haletî de çandeka firewan nabît ku civak û mirovan bi hevra bi xwe ve bigrît" (Biran, 2008: 70). Metinxwanî pêgeyekê serekî heye di hizra Xanî de.. Ewî pişt bi kelepurekê ayînî _felsefeyî dibest, ji bo ku nîfşekê lêzan û hoşyar bihête perwerdekirin, lê ewê dudil bû, ku nîfşê serdemê wî bikarît xwe ji pêngavên xweperistiyê rizgar biket.

Xaleka giring ji bernamêyê Xanî, ew bûye, ku rabirdû kiriye jêder û palpişt ji bo perwerdeya serdemê xwe û hewla pîlanrêjîya ewê mebestê jî daye, lê bo dahatî dûr neçûye. hokarê ewê çendê jî, li dûv boçûnên wî di helbesta (Mîrê meclis) de, lewaneye ji bo evan herdû egeran bûye:

Li dûv lêkdaneveyên silal, wesa diyar dibît, ku Xanî bîrmendekê ziyatir riyalîstî bûye, hizra wî ya serekî li barey kawdanên derdora xwe bûye. Her li dûv lêkdaneveyên evê vekolînê, ewî nikarîye bandora xwe di gorrankariyên civakê de hebît. Hemû pîlanên wî weku hesretek hîvîbexş di alê tiyorî de mayneve û bihayekê kelepûriyê şaristaniyê mezin heye.

Ew berhemê perwerdeyê li dûv xwe hêlay, xaleka navendîye bo kar û kiryarên milletî, ku li ser hêleka rast bername li ser bihêne dariştin, lê weku diyar, ji hingî were û heta niha jî bazarê wî hêšta yê kesade û ji qumaşî ra nîne xerîdar.

Di şirovekirina praktîzeyê deqa (Mîrê meclis) de, ewa evê vekolînê pilana xwe li ser dariştî, xuya dibît, ku binyatê wê li ser têgeha (têgehiştinê) hatiye avakirin. Ji aliyê statîkiyê ve jî, bihayên ciwaniyê bi rêya her pênc hesteweran ve di astekê bala de hatîne ragiritin. Ji aliyê rohinbêjîyê ve jî têknegehiştin kiriye kiroka hevbendiyê di navbera xwe û wergirî de. Ji aliyê perwerdeyê ve jî pilana xwe li ser binemayên proseya fêrbûnê danaye. Bi nebûna fêrbûna xudkarî jî, têgeha têgehiştinê nahête têgehiştin.

4. ENCAM

Di evê vekolînê de gehiştîne çend encaman, ku ewên giring wê di evan xalên jêrî de destnîşankeyin:

1. Zorbûna ewan peyvên guzarîstê ji têgeha "têgehiştin"ê diken, ne tinê rêgir bûye liber danana têrmeka taybet bi wê ve, belku ravekirina têrmên dîke jî aloz kiriye, ewên li ser ripna wê dirist dibin wek têgehandin, tenegehiştin, xwetenegehandin, têknegehiştin, ku her yek têrmeka serbixwe ye û têgeha xwe heye. Di şirovekirina helbesta (Mîrê meclis) de, ew her çar têrm hatîne vavêr kirin.

2. Lêzanîya xudî, binemayeka serekîye ji bo ku radeya şîyanên her kesekî, di kontirokirina hokarên encamdana reftareka xwe de bihête zanîn. Ew kontirokirin jî pîvereka pesende; ku astê tenegehiştinê di helbesta (Mîrê meclis) de pê bihête destnîşankirin.

3. Têgehiştin amanceka hevpişke di tevaya ewan wêneyên huneriyên helbesta Mîrê meclis de. Ji bo gehiştina ewê amancê jî watayên hevdijên tenegehiştinê di ramanên veşartiyên her pênc dêrre şîrên helbestê de bikaranîne.

4- Rêbaza perwerdeyî ya Xanî; li ser xweriskiya mirovî hatiye avakirin. Ew li ewê baweriyê bûye, ku ciyawazî di navbera mirovan de heye, li ser binemaya ewê ciyawaziyê digel ewan karakterên di helbesta (Mîrê Meclis) de cihgirtî serederî kiriye.

5. Ew bernamêyê perwerdeyî yê Xanî pîlan bo darêjtî, pişt bi kelepûrekê şaristanî dibest, lê biyavê cêbicêkirina wî bernamêyî bo wî desteber nebûye û ewên birryar bi dest jî guhdêrîya wî nekiriye, lewma di yekem malika helbesta xwe de gilî û gazin ji Mîrî kirîne, ku guhdêrîya dengbêj nekiriye û xwe tenegehandîye.

5. JÊDER

Bi Zimanê Kurdî:

Amêdî, Sadiq Bihaedîn (1979), Nûbihara Seydayê Mezin Ehmedê Xanî, Çapxaney Korî Zanyarî, Bexda.

Botî, Kamêran Slêman (2006), Ferhenga Kamêran / Kurdî - Kurdî, Çapxaneya Wezaretê Perwerdeyê, Hewlêr.

Durre, Abdurrahman (2002), şerha Dîwana Ehmedê Xanî - Felsefe û Jiyana wî, Berdan Matbaacilik, Stenbol.

Gerdî, Ezîz (2016), Ferhengî Mem û Zînî Xanî, Dezgey Çap û Pexşî Narîn, Hewlêr.

Hewramî, Heme Kerîm (2008), Mêjûy Perwerde û Xwêndin, B1, Çapxaney Wezaretî Roşinbîrî, Hewlêr.

Lîjney Edeb le Korî Zanyarî (2006), Zaraway Edebî / Kurdî - Erebi - Înglîzî, Çapxaney Wezaretî Perwerde, Hewlêr.

Mîşextî, Mela Xelîl (2006), Ferhenga Merg û Jî, Çapxaney Dezgey Aras, Hewlêr.

Mukriyanî, Giyo (2573k), Ferhengî Mehabad - Ferhengekêkî Qutabxaneyî Kurdî û Arebî ye, Hewlêr.

Qazî, Hafîz (2005), Ferhenga Qazî - Kurdî - Erebi, Çapxana Wezaretê Perwerde, Hewlêr.

Varlî, Ebdulla M. (2003), Dîwan û Gobîdeyê Ahmedê Xanî yêd Mayîn, Ankara.

Xanî, Ehmedî (2008), Mem û Zîn, Amadekirdin û Perawêznûsînî: Hejar, ç. 2, Çapxaney Dezgey Aras, Hewlêr.

Farqînî, Zana (1992), Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Ferhenga Kurdî -Turkî, Stenbol.

Bi Zimanê Farisî:

>**Emîd**, Hesên (1378h), Ferhengî 'Emîd, ç. 16, Moesesey Întîşaratî Emîrî Kebîr, Tehran.

Bi Zimanê Erebi:

Bedewî, 'Ebdurrehman (1984), el-Mewsu'e el-Felsefiye, el-Muesese el-'Erebiye li'd-Dîrasat we'n-neşir, Beyrut.

Bîran, Can (2008), Suqrat, Trc: Faruq el-Hemîd, Dar el-Ferqed li't-Tîba'e we en-Neşr we et-Tewzî', Dîmeşq.

Brown, H. Douglas (1994), Usus Te'elum el-Luxe we Te'lîmîha, Trc: Dr. Abduh er-Racîhî we Dr. 'Alî 'Alî Ehmed Şe'ban, Dar en-Nehda el-'Arabîyye li't-Tîba'e we en-Neşir, Beyrut.

Buntî, Murîs Mîrlu (1987), el-Mer'î we'l-Lamer'î, Trc: Said Muhemed Xidir, Kontrl: el-Eb Nîqulaî Daxir, Daru'-Neşr es-Seqafîyye el-Amme, Bexdad.

Graham, Gordon (2013), Felsefet el-Fen - Medxel îla 'Ilmi'l-Cemal, Trc: Muhemed Yunis, el-Hey'etu'l-Amme li Qusûri's-Seqafe, Qahîre.

Dafîdûf, Linda L. (1983), Medxel îla 'Îlmî'n-Nefs, Trc: Seyyîd et-Tewwab, Mahmûd Omar, Necîb Xezam, el-Mektebetu'l-Akadîmîyye, el-Qahîre.

Eflatun (2001), fî's-Sofistaîyyîn we't-Terbîyye (Muhaweret Protogoros), Trc.û tqd. 'Îzzet Qernî, Dar Quba' li't-Tîbae we'n-Neşr we't-Tewzî', Qahîre.

- ed-Duskî**, Tehsîn Îbrahîm (2005), Cewahir el-Maanî fî Şerîhi Dîwan Ehemd el-Xanî, Matbaat Wezareti et-Terbîyye, Erbîl.
- el-Humeyrî**, Ebdulwasî' Ehmed (2005), Şî'rîyyetu'l-Xîtab fî't-Turasî'n-Neqdîyyî we'l-Belaxîy, el-Muessesetu'l-Camîyye lî'd-Dîrasat we'n-Neşr we't-Tewzî', Beyrut.
- el-Feyruzabadî**, Mecduddîn Muhemmed bin Ye'qûb (2005), Mu'cem el-Qamusu'l-Muhît, Rettebehu we weseqehu: Xelîl Me'mûn Şeyha, Daru'l-Maarîf, Beyrut.
- el-Hicazî**, Midhet Ebdurrezzaq (2012), Mu'cem Mustalehat 'Ilim en-Nefs, Daru'l-Kutubî'l-Îlmîyye, Beyrut.
- ....., Midhet Ebdurrezzaq (2017) Îlmu'n-Nefsi Beyne't-Turasî ve'l-Muasire, Daru'l-Kutubî'l-Îlmîyye, Beyrut.
- el-Kinanî**, Memdûh <Ebdulmin'im (2005), Saykolocîyyetu'l-Îbda' we Esalîb Tenmîyyetîhî, Daru'l-Mesîre lî'n-Neşr we't-Tewzî', Amman.
- el-Minyawî**, Ahmed (2009), Cumhuriyet Eflatun - el-Medîne el-Fadîle-, Daru'l-Kitabî'l-Arabî, Dîmeşq.
- el-Meqdisî**, Yusuf Ziyaeldîn Başa el-Xalidî (1975), El-Hedîyetu'l-Ehmedîyye fî'l-Luxatî'l-Kurdîyye, Thq.: Mihemed Mukrî, Mektebet Lubnan, Beyrut.
- er-Razî**, Muhemmed bin Ebîbekir (1999), Muxtaru's-Sehah, T5, Thq: Yusif Şeyx Muhemmed, el-Mektebetu'l-'Esrîyye, Beyrut.
- el-Tureykî**, Reşîde (2009), el-Cemalîyat we Sualu'l-Me'na, Trc. û tqd: Îbrahîm El-Omêrî, ed-Daru'l-Mutewesîfîyye, Tûnis.
- el-Xîtabî**, Îzzuddîn (2009), Es'îletu'l-Hedasetî we Rehanetuha fî'l-Mucteme' we's-Sîyase we't-Terbîyye, Metba'etu'd-Darî'l-Arabîyye lî'l-'Ulûm, Beyrut.
- el-Zivingî**, Ahmed İbnu'l-Molla Mihemed (1987), el-'Îqdû'l-Cewherî fî ŞERHÎ Dîwan eş-Şeyh el-Cizîrî, ç. 2, Matbaatu's-Sebah, Alqamişlî.
- Eristotalîs** (1953), Fennu'ş-Şî'r me'a't-Tercemetî'l-Arabîyyetî'l-Qedîme we Şurûhu'l-Farabî we İbn Sîna we İbn Ruşd Trc. û Thq.: 'Ebdurrehman Bedewî, Mektebetu'n-Nehdatî'l-Misrîyye, el-Qahîre.
- 'Ebdunnûr**, Cebur (1979), El-Mu'cem El-Edebî, Dar 'Îlm lî'l-Melayîn, Beyrut.
- Har**, Mîşal (2005), Felsefetu'l-Cemal - Qedaya we Îşkalat, Trc: İdrîs Kesîr û 'Izeddîn el-Xîtabî, Menşurat ma ba'de'l-Hedase, Fas.
- Haydicir**, Martin (1995), et-Teqenîyye - el-Heqîqe - el-Wucûd, Trc: Muhemed Sebîla û 'Ebdulhadî Miftah, el-Merkezu's-Seqafiyî'l-Arabî, ed-Daru'l-Beyda.
- Hîgîl**, Frîdrîk (2010), 'İlmu'l-Cemal we Felsefetu'l-Fenn, Mucahîd 'Ebdulmun'îm Mucahîd, Mektebetu Darî'l-Hîkme, el-Qahîre.
- Hinkil**, Imîl (2004), en-Neqdu'l-Edebî we Usûluhu'l-Îlmîyye Trc. Îbrahîm el-Kîlanî, Metabî' Wezareti's-Seqafe, Dîmeşq.
- Kant**, Emanuel (2008), Neqdu'l-'Eql el-'Emelî, trc.: Xanim Hina, Merkez Dîrasatî'l-Wehde, Beyrut.
- Metar**, Emîre Hilmî (1994), Cimhuriyetu Eflatun, el-Hey'etu'l-Misrîyyetî'l-Amme lî'l-Kîtab, el-Qahîre.

Misad, 'Omer Hesén (2005), Saykolocîyyetu'l-Îbda', Daru's-Safa' lî't-Tîbaa we'n-Neşr we't-Tewzî', 'Amman.

Mustefa, 'Adil (2007), Fehmu'l-Fehm –el-Medxel île'l-Hermenotîqa- Nezerîyyetu't-Te'wîl mîn Eflatûn îla Gadamer, Daru'r-Ru'ye lî'n-Neşr we't-Tewzî', el-Qahîre.

Qansuh, Selah (1984), Nezerîyyetu'l-Qiyemî fî'l-Fikrî'l-Muasir, Daru't-Tenwîr lî't-Tîba'e we'n-Neşr, Beyrut.

Racih, Ehmed <Îzet (b. t), Usûl <Îlmî'n-Nefs, Mektebetu's-Şibliyye, Bexdad.

Rîşardz, E. A. (1999), Felsefetu'l-Belaxe, trc. Se'îd el-Xanimî û Nasir Helawî, Ifrîqiya's-Şerq, Beyrut.

Îbn Sîna (1966), eş-Şîfa el-Mentîq – eş-Şî'r, thq û tqd. 'Ebdurrehman Bedewî, ed-Daru'l-Misrîyye lî't-Te'lîf we't-Terceme, el-Qahîre.

Derxam, 'Adil (2009), Fî Tehlîlî'n-Nessî's-Şî'rî, Menşûratu'l-Ixtîlaf, el-Cezâir.

Bi Zimanê İngilîzî:

Kuhl, Julius & Jurgen Beckmann (1985), Action Control From Cognition to Behavior, Springer-verlag, Berlin.

Oxford Wordpower, Oxford University Press.

Kovar:

Xemrî, Huseyin (1999), "Nezerîyyetu'l-Qîraetî we Teleqqî'n-Nessî'l-Edebî", Mecelletu'l-Ulûmî'l-Însanîyye, hjm: 12, Dîsembir, 1999, Camîatu Mentourî Qostantîne, rr. 173-184.

Extended Abstract

The purpose of this research is explaining and interpreting the opinions of Ahmedi Xani (1650-1707), its concept of comprehension and its derivatives, and how it became an original part of educational thought and the essence of enjoyment amongst his contemporary readers. That's the reason all his writings have bases in education, like Nubahar which is a Kurdish-Arabic dictionary written in a poetic style so Kurdish children can learn the Arabic language, the epic of Mam u Zin for educating the youth and Aqidanama to teach the principles of Islam, and of course in his collections of poetry that emphasis worship of god, appraisalment of the prophet, bravery and importance of studying.

The aforementioned poem (The Prince of the Council) is made of five lines and among its graphic themes, the problem of incomprehension can be felt, which occurs between the prince and the singer, the flower and the hummingbird, beauty of the girls and the ogler, the sword and the meek hand until it reaches the poet and the reader, that no matter the genius of the poet, what is his fault if there are no readers. Among these five lines of poetic themes the concept of comprehension and its three derivatives (incomprehension, deliberate incomprehension and misunderstanding) are clearly observed, and are analyzed in both parts of this research.

The first part which is dedicated to theory puts emphasis on the term "comprehension" in the Kurdish dictionaries, and a comparison of its position among the dictionaries of the neighboring nations. The term's philosophical, psychological and educational science of its conceptual outlook has been explained.

The main quality of comprehension is its direct link to language, which is shown by the rate of awareness, the lower the rate of awareness the higher the negative effects of derivatives of comprehension. Here we can see the role of this term in the coexisting of humans, which is why it's given such importance in the researches of psychology and philosophy.

In psychology, comprehension is related to human behavior, to understand behavior, not to just predict it, we have to determine the reason of intention the person, which always depend on two basic factors: first is personal reason, second is reactions to the effects of society. By not having these two correlated conditions the person receives incomplete information and the process of comprehension reverses, and undesired incidents start to form.

Philosophically comprehension is the essence of awareness, and the job of philosophy is the true evaluation of the awareness of elemental world knowledge, which depend on some subjective thought that the average person can't find themselves in.

In the different arrays of philosophy, the number of the derivatives of comprehension have increased, and it's necessary for them to be interpreted according to aesthetic philosophy, rhetoric and education.

The second part and during analysis of the poetic text (the prince of the council), interpretation of Xani's thought about the process of comprehension has been demonstrated. To prove his opinions and in accordance to need his other poems have been highlighted and used as evidence to show the fact that the concept of comprehension has dominated a large part of educational thought in the aforementioned poem as follows:

Aesthetically, there are differences among the senses of humans, which are our connective instruments to the outside world, and Xani has dealt with these differences. In the first line the sense of hearing has been emphasized, and in the second line sight is used as an instrument of incomprehension between beauty and the viewer. In the first two lines the senses of hearing and sight have been used which are the dominant senses, and in the other three lines the senses of touch, smell and taste have been used which are the inferior senses. This usage of hierarchy of the senses gives beauty to the poem.

Rhetorically, the subject of incomprehension is made into the main issue of the poem, which is a primary foundation of philosophy of rhetoric, that puts the poet and the reader in a lively discussion, that starts with the reasons and ends when it reaches the conclusions.

Educationally, Xani has walked the inter-related paths of learning and teaching. His objective in this is comprehension. The result of comprehension is closing the distance, especially the closeness created between teacher and student.